

UDK: 329.15(497.5) »1941/1945«
929 Hebrang, A. »1941/1945«
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 1. 12. 1995.

Proturječnosti hrvatskoga partizanskog pokreta

NADA KISIĆ-KOLANOVIĆ
Institut za suvremenu povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

U radu se izlaže nekoliko povijesnih zapažanja povezanih s mogućnošću da se hrvatski partizanski pokret otpora 1941.–1945. vrednuje s motrišta nacionalnog interesa. Dotiču se karakteristična pitanja oblikovanja ZAVNOH-a i njegovo značenje u državotvornoj tradiciji Hrvatske. Naposljetku, partizanski je pokret predložen iz perspektive pristupanja nadnacionalnoj jugoslavenskoj federaciji, i u tom kontekstu dotiče se političke sudbine partijskog čelnika Andrije Hebranga.

Danas nije osobito lako raspravljati o partizanskom pokretu otpora 1941.–1945. jer na tom planu prevladavaju negativne povijesne emocije. Vrijeme čudnovate partizanske mitomanije je iščeznulo, ali je prigovor o istoznačnosti partizanskog pokreta i komunističke ideologije postao kroničan, a s takvom je dogmom teško raspravljati.¹ Ako doista treba govoriti o Hrvatima u Drugom svjetskom ratu, o svim njihovim nesredenostima, uzajamnim optuživanjima i žalopijkama, valja podsjetiti na jednu jednostavnu činjenicu. Godine 1945. demokratski je svijet priznao oslobodilačke pokrete otpora kao legitimacijsku osnovu za uspostavljanje novih državnih suvereniteta. Politika sila pobjednica 1945. opredjelila se za višenacionalnu Jugoslaviju. Koji je izlaz ostao Hrvatima? Pristali su na konsolidaciju i obnovu u njezinim okvirima. Hrvatsko mnijenje možda i nije 1945. bilo za ponovno utapanje u umjetan jugoslavenski amalgam, a mnogi su ljudi držali da je budućnost zemlje pod komunizmom upropaštena. Međutim, samostalna hrvatska država nije dobila potporu sila koje su nametnule svjetski mir 1945. NDH se opasno približila razvijenom totalitarizmu. Radikalni hrvatski nacionalisti svoj su moralni račun podnijeli na najgori način i u najgore vrijeme. Tu valja uzeti u obzir još jedan moment koji je više od svega odredio položaj Hrvata tih poratnih

¹ Nedavno preminuli mađarski filozof F. Feher iznio je tumačenje po kojem pojmovi »lijevo« i »desno« sadržavaju suviše elemenata »svetog i pseudosvetog«, stoga bi napuštanje političkog jezika »lijevo« protiv »desnoga« bilo znak da se postkomunistička Europa vraća normalnoj građanskoj konsolidaciji. Vidjeti: F. Feher, 1989., Dekonstrukcija političkog monizma, *Erasmus*, 8., 1994., 62–67.

godina. Čak i obični vojnici NDH okrutno su suočeni s komunističkim pobjednicima.²

Jedan od pouzdanih načina prosudbe složenoga karaktera hrvatskog partizanskoga pokreta jest u tome da se on potpuno ne poistovjeti s komunističkom ideologijom. Ako je bila neka svijetla nit u partizanskim godinama onda je to bila priča o naporima da se Hrvatska vrati slobodi i normalnim odnosima s drugim narodima. Nacionalni opstanak 1941. bilo je i za hrvatske komuniste pitanje od golemoga značenja. Opravdano se primjećuje da Komunistička partija Hrvatske, po samorazumijevanju klasna partija, možda i nije bila dorasla nacionalnoj zadaći. Stoga se u ovom radu ponajprije izlažu povijesna zapazanja povezana s tom mogućnošću.

Vratimo se nakratko izbijanju Drugoga svjetskog rata i »hrvatskom pitanju«, onoj točki na kojoj se jugoslavenski sustav pokazao šupljim 1918., 1941. i 1991. Kada je u travnju 1941. njemačka agresija krenula prema Jugoslaviji, iznova se očitovao koliko su malo za nju marile njezine suprotstavljene nacije. Veliki rat isprepleo se s unutrašnjim sređivanjem dugova pa se na ovaj prostor sručilo neizmjereno mnogo bijede i fizičkog nasilja. Povećana neizvjesnost nacionalnog opstanka radila je nekoliko protuslovnih rješenja za budućnost Hrvatske. Na scenu izlaze tri političke elite neujednačenoga organskog razvoja. U takvim okolnostima hrvatsko pitanje postaje stvar spora među samim Hrvatima. Isti naraštaj branio je nacionalni opstanak na nekoliko različitih načina. Bijaše to strahovito ljudsko iscrpljivanje.

Vodstvo do rata najutjecajnije Hrvatske seljačke stranke, oklijevalo je naciju izložiti ratnoj pošasti. Sporazumom o Banovini Hrvatskoj iz 1939. godine stranka je preuzela zadaću stabilnijega društvenog razvitka Hrvatske unutar Jugoslavije. Zatim su kratkovidni velikosrpski krugovi uzvitlali prašinu i srušili vladu Cvetković – Maček u puču 27. ožujka 1941. Zapravo, već tad se govorilo da je glavni razlog srpskog nezadovoljstva bio tračak federalizma izražen kroz Banovinu Hrvatsku.³ Vladko Maček je u najboljem slučaju mogao prihvatiti mjesto potpredsjednika u novoj vladi generala Simovića, ali ne i izbjeglištvo u vladi koja se zaputila prema Srednjem istoku. Voda HSS-a ostao je u Zagrebu u stavu iščekivanja. Sjena razlaza između Mačeka i samostalne hrvatske države pala je već 10. travnja 1941., kada je proglašena NDH. Ali

² Stradanja hrvatskih domobrana nakon završetka rata kod Bleiburga na austrijsko-jugoslavenskoj granici i na »križnom putu« prema novijim demografskim istraživanjima kreću se između 45 i 55 tisuća ubijenih Hrvata i Muslimana. Vidjeti: V. Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, Zagreb, 1992. N. Tolstoy optužuje za izručenje gotovo 200 tisuća hrvatskih vojnika i civila sovjetskoj odnosno jugoslavenskoj vojsci u Bleiburgu, vojne krugove Britanije. Vidjeti: N. Tolstoy, *Ministar i pokolj*, Zagreb, 1991. O političkim sudjenjima vidjeti: N. Kisić-Kolanović, Vrijeme političke represije: veliki sudski procesi u Hrvatskoj 1945–1948, *Časopis za suvremenu povijest*, 25 (1) 1993., 1–25.

³ Na temelju političkog sporazuma Cvetković-Maček, obznanjena je 26. kolovoza 1939. Uredba o Banovini Hrvatskoj, prema kojoj je Hrvatska dobila poseban pravni status kao izdvojena cjelina (Savska i Primorska banovina te kotarevi Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik i Fojnica). Stoga je, primjerice, jugoslavenski ataše u Berlinu V. Vauhnik, ocijenio da je puč od 27. ožujka bio »velikosrpski akt usmjeren protiv federalizma«. Usp. V. Kazimirović, *NDH u svjetlu njemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau 1941–1944*, Beograd, 1987., 83.

njegov poziv pučanstvu da se novoj vlasti prikloni, komunisti su tumačili na ekstremno obratan način proglašivši ga »kolaboracionistom«. HSS je poduzimao određene korake ali se nije odlučilo ni za jednu ozbiljniju političku opciju. To je naškodilo stranci koliko i samoj Hrvatskoj, HSS je gubio disciplinu i organizaciju. Nakon 1945. bilo je beskorisno raspravljati je li Maček podcijenio snagu ustaša ili pogrešno odbio preuzeti hrvatsku državu pod patronatom Njemačke.⁴ Taj proces Mačekova razmišljanja povjesničar i ne može točno objasniti.

Iako su nacionalisti i komunisti do rata u Hrvatskoj bili manje utjecajni, uspjeli su povući narod svaki na svoju stranu, nudeći protuslovne argumente. Ustaška elita intenzivno je ušla u pothvat stvaranja samostalne države, a komunisti u projekt nadnacionalne jugoslavenske federacije. Godine 1941. većina je Hrvata prihvatila samostalnu državu. Ali ovaj prirodan red stvari naglo se promijenio kada je na vidjelo izišao nacionalni radikalizam ustaša. Većina Hrvata prihvatila je hrvatsku državu ali ne i nacionalno i diplomatsko slijepilo njezinih glavešina. Valja podsjetiti da je ustaški radikalizam i projekt nacije-države potaknula hegemonistička jugoslavenska diktatura, koja je Hrvatima nudila samo smrt, tamnicu i emigraciju.⁵ Nezavisna Država Hrvatska proglašena na dan 10. travnja, na vanjskom je planu krenula na pravcu Njemačke i Italije. Unutrašnji događaji u iduće četiri godine potpuno će poremetiti ravnotežu i sigurnost NDH. Njezin pad na povijesnom ispitu 1945. imao je dvojaku pozadinu. Vanjski tijek bio je jasan, Osovina je bila mrtva a s njom i sustav njezinih saveznika.

Komunistička partija Hrvatske imala je određenu važnost 1941., ali ne onu koja joj se poslije pridavala. Rat je zatekao partiju, ali su za nju zbivanja tekla brže i povoljnije nego što se nadala. Komunistička se politika od početka naslanjala na uspostavu državnog okvira Jugoslavije, dakako na federativnom obrascu i uz obećane socijalne reforme. Premda su hrvatski komunisti 1941. bili jaki samo na papiru ne i u stvarnosti, nije posve ispravno komunistički pokret držati isključivo uvoznom ideologijom bez unutrašnje socijalne motivacije.⁶

⁴ Maček se uporno držao stava da su ustaše bili i ostali hrvatska politička »periferija«. Usp. T. Dujmović, *Razgovor s dr. Antom Ciligom*, Zagreb, 1991., 67.

⁵ Za entitet nacija-država značajno je da se granice države i nacije poklapaju. Iako joj mnogi autori priznaju etičku vrijednost, u posljednje je vrijeme raširena kritika moderne nacije-države. Njoj se doduše, ne niječe važnost funkcije u suvremenoj politici, ali joj se nerado priznaje etički status jer uzrokuje rasnu i moralnu uskogrudnost. Usp. David Miller, U skromnu obranu nacije-države, *Politička misao* 2 (XXXI), 1994., 156-168.

⁶ Izborni uspjeh od 198.736 glasova i 59 poslaničkih mandata za Ustavotvornu skupštinu u jesen 1920. komunisti su mogli zahvaliti socijalnim previranjima. Međutim na skupštinskim izborima 1925. stranka je dobila tek 1,1 posto glasova i ostala bez ijednog mandata. Na ruku im je išlo rastakanje političkog života i socijalne napetosti polovicom tridesetih. Primjerice 1936. godine štrajkaški je pokret dobio zamah u građevinskoj, metalnoj, tekstilnoj i drvenoj industriji. Te je godine samo u Hrvatskoj dvjestotinjak štrajkova izvelo na ulice 27 tisuća radnika. Usp. M. Kolar-Dimitrijević, O položaju hrvatskih radnika u međuratnom razdoblju, *Časopis za suvremenu povijest* 1(3), 1971., 57-73. Socijalni nemir zahvatio je i selo pa je vođa HSS V. Maček zaključio kako se u Jugoslaviji 1936. vlada »jednako kao u carskoj Rusiji prije revolucije«. Usp. Lj. Boban, *Maček i politika HSS*, knj. 1. Zagreb, 1974., 252.

Ipak, nitko ne gaji iluzije da je Komunistička partija Jugoslavije s motrišta ideoloških ciljeva bila samostalna partija. Tito je u Jugoslaviji bio podređen samo Staljinu. Njegov iluzorni položaj samostalne sile bio je vidljiv već u trenutku kada je KPJ započela novačenje. Praktički do njemačkog napada na SSSR (lipnja 1941.) komunisti nisu precizirali političke ciljeve. Nakon izbijanja njemačko-sovjetskog sukoba, Kominternu je apsolutnu prednost dala borbi protiv Osovine pa je »socijalistička revolucija« prepuštena boljim vremenima. Stoga je i KPJ u svom pozivu na ustanak od 4. srpnja 1941. naglasak stavila na stvaranje antifašističke koalicije. Zapravo, tijekom čitavog rata jugoslavensko je partijsko vodstvo za važnija politička pitanja tražilo suglasnost Moskve. Ali to je pravilo ponekad i prekršeno. Primjerice, toliko slavljenu odluku Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu, u studenom 1943. kojom se oduzima legitimitet izbjegličkoj jugoslavenskoj vladi, V. Molotov je izjednačio sa »zabijanjem noža u leđa Sovjetskom Savezu«. Upravo je mirna procjena britanskog premijera W. Churchilla, da je i kroz AVNOJ moguća politička igra glede konačnog raspleta jugoslavenskog pitanja pridonijela splasnjavanju međusobnih tenzija između Tita i Staljina.⁷

Godine 1941. hrvatska je ljevica raspolagala puno manjim političkim ugledom negoli građanske stranke, ali će događaji iduće četiri ratne godine pojačati njezinu odgovornost i nacionalno značenje. Premda je povezivanje komunističke ideologije i nacionalne države unekoliko neodgovarajuće, labava pupčana vrpca spajala je komuniste s pitanjem hrvatske države. Općenito uzevši, KPH nije bila lišena odgovarajuće rasudne moći o značenju nacionalnog. Potonje je bilo važna komponenta unutrašnjih frakcijskih borbi unutar KPJ.⁸

Kako bilo da bilo, partizanske vojne i političke institucije postale su nova realnost Hrvatske. Osnivanjem Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnoga oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) u lipnju 1943. zaboden je novi klin među Hrvatima. Sve do današnjih dana hrvatski partizani i ustaše stajat će na suprotnim pozicijama, njihova će uzajamna sumnja ostaviti neizbrisiv ožiljak na Hrvatima.

Osnivanje ZAVNOH-a među partizanima se očitovalo kao određena vrsta parlamentarnog dogovaranja i konsenzusa. Razvoj ZAVNOH-a obilježen je partnerstvom između komunističkih i izvanpartijskih ljudi čiji su osjećaji bili bliski demokratizmu a simpatije za revoluciju ograničene. ZAVNOH se deklarirao kao općestranačko, oslobodilačko i antifašističko tijelo, a pod tim okolnostima moglo se činiti da teži političkoj postojanosti i razumu. Činjenica da su komunisti na konstituirajuću sjednicu u Otočcu i Plitvičkim jezerima u lipnju 1943.,

⁷ Usp. F. Kardelj, *Sjećanja*, Ljubljana, 1980, 42–43.

⁸ Općenito uzevši, lijeva se frakcija poistovjetila s federalističkim, a desna s centralističkim konceptom državnog uređenja Jugoslavije. Desna je frakcija pod vodstvom S. Markovića imala 1924. godine priličan utjecaj na Nezavisnu radničku partiju, bila je antifederalistička i zalagala se za organizacijski centralizam pod kojim se, uvjetno rečeno, branio nacionalni unitarizam. Jedan od boljih pera hrvatske ljevice A. Cesarec držao je da je centralizam za ustrojstvo višenacionalne Jugoslavije neprikladan. Ali i za njega je »pravo samoopredjeljenje« imalo isključivo značenje katalizatora »proleterske revolucije«. Usp. G. Vlačić, *KPJ i nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb, 1974.

pozvali pedesetak stranačkih pristaša HSS-a ne bi trebala dovoditi u nedoumicu. Simboličan je bio i izbor predsjednika ZAVNOH-a u liku pjesnika Vladimira Nazora, on je bio star i nije se previše bavio politikom. Glavni razlog tih izrazitih građanskih značajki bio je sračunan na to da javno mnijenje ne ospori ZAVNOH kao samoizabranu komunističku skupinu.

Moglo se očekivati da će komunisti ZAVNOH-ovom političkom programu najprije prišiti atribut nacionalnoga, iako je za njih taj osjećaj mogao biti i akcidentalan. To nipošto nije ometalo političke ambicije ZAVNOH-a, koje su bile na dvostrukoj liniji: uspostavljanje federalne Hrvatske i uspostavljanje državnog okvira Jugoslavije. Ipak, komunisti su imali puno veće ambicije kada su prizivali duhove zaštitnike poput F. Supila ili A. Trumbića. Da bi izbjegli prigovor kako se jugoslavensko zajedništvo već jednom raspalo, promovirali su osobit tip promidžbe koja je Kraljevini Jugoslaviju neprestano ocrnjivala kao »tamnicu naroda«, a srpskoga kralja Petra Karađorđevića proglasila »četničkim kraljem«. U ZAVNOH-u je vladalo opće uvjerenje da je upravo ovo tijelo istinski izraz državnosti i suverenosti Hrvatske. Sve što se tu događalo nije bilo suprotno načelu samoopredjeljenja. Stoga povijesno tumačenje ZAVNOH-a ne bi valjalo tražiti u pogrešivosti ili nepogrešivosti njegovih konkretnih odluka, nego u njegovoj povezanosti s političkim vrijednostima nacionalnog suvereniteta. S motrišta ZAVNOH-a nije toliko bitno da se on opredijelio za nadnacionalnu Jugoslaviju, već je bitno da se isticalo da se za Hrvatsku rađaju obveze samo iz slobodnog opredjeljenja. Budući da nacija uvijek iznova prihvata pravo odlučivanja kad je ugrožen njezin interes, po prirodi stvari ZAVNOH-ova odluka o prijenosu dijela nadležnosti na nadnacionalnu Jugoslaviju bila je privremenoga, a ne trajnoga karaktera.

Budući da je temeljni smisao ZAVNOH-ova angažmana bilo hrvatsko pitanje, ovdje se okupio znatan postotak nekomunista. Bilo je tu ljudi stare škole među kojima je južnoslavenstvo bilo omiljeno iz idealističkih pobuda. Takav je bio smisao angažmana, primjerice, monsinjora Svetožara Rittiga, nekadašnjeg pripadnika »Jugoslavenskog odbora« Ante Mandića, ili pjesnika Vladimira Nazora. Ti su ljudi sliku ZAVNOH-a svakako naslikali u ružičastim bojama. Ipak, njihova politička sudbina pomaže nam da shvatimo kakve su se u ZAVNOH-u zbivale promjene i kako je u demokratskom i domoljubnom usmjerenju 1943. ležao ključ njegova uspjeha. Otvoren za retoriku parlamentarne demokracije, ZAVNOH je djelovao na pozadini građanskoga a ne klasnoga. Ta značajka dolazi na svoje mjesto ako shvatimo da ZAVNOH-ov svijet vrijednosti nisu oblikovali isključivo komunisti. Politički jezik ZAVNOH-a bio je lišen nepodnošljivog frazerstva i ljevičarske isključivosti. Kada su bili upitani o značenju ZAVNOH-a, komunistički su odgovori uglavnom aludirali na samoopredjeljenje i staru ustanovu hrvatskoga sabora. Politički sekretar CK KPH Andrija Hebrang uspio je uvjeriti delegate Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a da se ovdje rješava sudbina Hrvatske. Stvar se i nije mogla činiti drugčijom s obzirom na to da je tvrdilo kako »samo hrvatski Sabor, može donositi mjerodavne odluke kako o unutarnjem uređenju Hrvatske tako i o njezinom odnosu prema drugim narodima i državama.«⁹ Jugoslavenski je partizanski po-

⁹ ZAVNOH, Zbornik dokumenata 1944., III., Zagreb, 1975., 604–605.

kret razdijelnicu između dvije etape povukao upravo u ZAVNOH-u. S teškim psihološkim teretom srpskoga hegemonizma KPJ se obračunala na Drugom zasjednju ZAVNOH-a u Plaškom u listopadu 1943. To je urađeno iz više razloga. Objava o odbacivanju jugoslavenske monarhije i srpskoga kralja time je dobila dodatnu težinu s obzirom na višenacionalnu prirodu jugoslavenske države. A Hrvatima je dano najvažnije obećanje, da u novoj Jugoslaviji neće biti prirepak Srbije.¹⁰ O toj je sudbinskoj točki nazvanoj nadnacionalna federacija najuvjerljivije govorio Andrija Hebrang, čelni čovjek hrvatskih komunista. On je pred delegatima ZAVNOH-a kazao da je zadaća hrvatskog oslobodilačkog pokreta dvostruka: stvaranje demokratske republike Jugoslavije i stvaranje federalne republike Hrvatske. Hebrang je šutio o komunizmu. Tek određenu mjeru klasnog diskursa pretpostavlja njegova izjava da se »položaj radnih masa mora temeljito popraviti«. SSSR se izričito spominjao samo po »veličanstvenom djelu kao što ga nije mogao pokazati ni jedan drugi sistem« i po tome što su Hrvati »sudbinski vezani s ruskom braćom«.¹¹

U međuvremenu je bujao upravni život u ZAVNOH-u. Njegova se administracija nipošto nije svodila na rudimentalne forme. Kroz desetke objavljenih normativnih uputstava razvijen je zavidan duh juridičkog mišljenja. U tom pogledu sa ZAVNOH-om se nije mogla mjeriti ostala partizanska uprava, koja je bila puna neukih vlastodržaca. Veći broj ZAVNOH-ovih stručnjaka nastavio je činovničku karijeru u saveznoj administraciji 1945.¹² ZAVNOH je na Trećem zasjedanju u Topuskom (8. svibnja 1944.) po mnogo čemu nadmašio sebe kao komunističku instituciju. Govori, dokumenti i čitava ikonografija zasjedanja puštaju na maštu povjesničara zaključiti kako je nacionalno-oslobodilačko, a ne klasno-komunističko njegova bitna naznaka. Slobodarski duh »revolucije« više emocionalni nego politički, naročito je izražen kroz »Deklaraciju o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske«. Dokument je redigiran u stilu klasičnih europskih povelja o pravima i slobodama. Uvelike su rabljeni pojmovi »građanska jednakost i ravnopravnost pred zakonom«, »ravnopravnost spolova«, »sigurnosti ličnosti i imovine«, »sloboda vjeroispovijesti« i »sloboda štampe, govora i udruživanja«. Nije na odmet podsjetiti da su Hebrangu poradi političkog tona Trećeg zasjedanja pripisane desničarske nakane. Iako je Topusko steklo osnovni legalni status stvaranja Federalne Republike Hrvatske, njegove su se odluke kasnije proglasile poten-

¹⁰ Hebrang je na Drugom zasjedanju ZAVNOH-a otvoreno kazao da je jugoslavenska »vlada u emigraciji četnička vlada, a njen kralj četnički kralj« pa mogu ostati na »mutnoj Tëmzi ili obalama Nila«. Integralni tekst Hebrangova govora vidjeti u: *ZAVNOH Zbornik 1943*, Zagreb, 1964, 454–461.

¹¹ *ZAVNOH*, Zbornik dokumenata 1943. Zagreb, 1964, 455.

¹² Na izradi ZAVNOH-ovih normativnih akata radio je poseban Odjel pravosuđa. Nastojalo se da se partizanske vlasti što manje koriste improviziranim sredstvima kada odlučuju o životu i imovini građana. Uputstva je redigirala ekipa pravnika koju je vodio Ferdo Čulinović, kasnije profesor Pravnog fakulteta u Zagrebu. Navodimo samo najvažnije: Upute za organizaciju i rad sudova iz kolovoza i iz prosinca 1943.; Uputstva o postupku sudova u kaznenim stvarima iz studenoga 1944.; Uputstva o vođenju matičnih knjiga iz veljače 1944.; Uputstva o brakorazvodnim stvarima iz lipnja 1944.; Uputstva o postupanju sudova u građanskim parničnim stvarima iz studenoga 1944. godine.

cijalno »kontrarevolucionarnima«. Mnogo je nevjerojatnije da je takvo objašnjenje prihvatilo i najutjecajni hrvatski komunist Vladimir Bakarić, rekavši da dokumenti Trećeg zasjedanja, naročito Deklaracija, počivaju na »hebrangovskom« shvaćanju parlamentarizma zbog čega je čitavo zasjedanje ostalo »duboko u građanskom shvaćanju«. ¹³ Ali Hebrangova razmišljanja 1944. u Topuskom nisu bila pogrešna. Premda je ta veza s »građanskim duhom« bila tek posredna, ZAVNOH joj zahvaljuje svoj status nacionalnog spomenika.

Budući da se vrijeme Drugoga svjetskog rata označava pomoću antifašizma, treba nešto reći i o antifašističkom obrascu u partizanskim strukturama. Pojam antipokreta navlastito je neprecizan, ali antifašizam je jasno usmjeren protiv ideologije koja je realno egzistirala u vladajućim sustavima Njemačke i Italije. Nakon donošenja Atlantske povelje u kolovozu 1941. u obrazac antifašizma uključena je negacija teritorijalnih osvajanja, pravo na samoodređenje, ustanovljenje stalnog sustava opće sigurnosti naroda i jednak pristup država trgovini i sirovinama svijeta. Komunisti su neprekidnim vatrenim tiradama na NDH i poglavnik A. Pavelića razvili jednu vrstu antifašističke agitacije koja je na europskoj ratnoj pozornici bila aktualna. U dugoročnom političkom trendu europska će politička misao antifašizam uključiti u arsenal demokratskog samopotvrđivanja.

Hrvatskoj nas antifašističkoj slici opet dobro približava Hebrangov nastup na ZAVNOH-u 1943. On nije nimalo dvojio da »Hrvati mogu biti ponosni, što se nisu dali pretvoriti u pandure Hitlera na Balkanu« a »narodi Jugoslavije prvi digli na pobunu u Hitlerovoj tvrđavi i prvi udarili temelje borbe protiv Hitlerova fašizma u času kada je fašizam slavio velike pobjede«. ¹⁴

Bilo kako bilo, na antifašizmu kao snažnom emocionalnom uvjerenju temeljila se i čitava politika ljudskih prava. Ako stvari već tako stoje onda je u političkoj zbilji 1945. i Hrvatska svoj nacionalni identitet potvrdila vlastitim udjelom u antifašističkom pokretu. Dakako, naglasak ne treba staviti na to kako je antifašizam bio isključivo komunistički posao, naglasak valja staviti na njegov konkretan povijesni sadržaj i značenje. Zbog toga nema jasnijeg dokaza za hrvatski antifašizam doli otpora talijanskoj okupaciji u Dalmaciji i Istri. Tu je zjapila i ona rupa u državnom sustavu NDH. Ustaška politika izazvala je nezadovoljstvo i tegobe barem iz dva razloga. Na prvom je mjestu gubitak znatnog djela jadranske obale koji je zaposjela Italija. ¹⁵ Drugi je problem bio

¹³ Usp. J. Popović, *Kazivanje dra V. Bakarića*, To su bila čudesna vremena, dani herojstva, Zagreb, 1976, 56–57. S tim u vezi zanimljivo je i svjedočanstvo jednog od članova CK KPH M. Belinića. On je u Topuskom prigovorio Hebrangu da je na zasjedanju premalo govorio o »klasnoj borbi« i »socijalnom oslobodenju«, na što je Hebrang stresao glavom i kazao »Ti si okorjeli sektaš«. M. Belinić, *Put kroz život*, Zagreb, 1970, 602–604.

¹⁴ ZAVNOH *Zbornik dokumenata 1943*. Zagreb, 1964, 456.

¹⁵ Poglavnik A. Pavelić potpisao je 18. svibnja 1941. Rimske ugovore kojim je utvrđena granica između NDH i Italije. Od obalnog područja Hrvatskoj je ostao podvelebitski dio Hrvatskog primorja i obala od Omiša do Dubrovnika. Istodobno, NDH se obvezala da na obalnom prostoru neće podizati vojne utvrde, niti držati ratnu mornaricu. O ustaškim sporenjima u vezi s potpisivanjem rimskih ugovora vidjeti naročito: E. Dido Kvaternik, *Sjećanja i zapažanja 1925–1945. Prilozi za hrvatsku povijest*, Zagreb, 1995. Iscrpnu povijesnu rasčlambu odnosa između NDH i Osovine vidi u knjizi B. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Musolinija*, Zagreb, 1980.

kako prisiliti ustašku vlast da poštuje onaj minimum poštovanja života i prava hrvatskih građana.¹⁶

Iz tih razloga pitanje fašizma nametnulo se i jednom dijelu hrvatske inteligencije, koja je otvoreno sudjelovala u njegovoj moralnoj osudi. Skup od dvjestotinjak intelektualaca i umjetnika pod nazivom »Kongres kulturnih radnika Hrvatske«, održan u Topuskom u lipnju 1944. pozivao se na ideološku i nacionalnu toleranciju. Što se tiče ovih ljudi većina je sebe smatrala antifašistima ali ne i ljevičarima.¹⁷ Antifašizam je imao važnu posljedicu i na raspoloženje profesionalnih pravnika. Na »Kongresu pravnika antifašista Hrvatske« održanom u Glini u kolovozu 1944. tvrdili su da oslobodilački pokret proistječe iz »prirodnog prava«, i zahtjevali da se »ratni zločini« kazne na svjetskoj razini.¹⁸

Vratimo se ponovno ZAVNOH-u i njegovoj odluci o pristupanju nadnacionalnoj jugoslavenskoj federaciji. Nema dvojbe da se ovaj dvosjekli mač već u ratu okretao protiv njezinih autora. I komunistima je bilo jasno da se u jeziku stvarnosti ne mogu tako lako poravnati nacionalne razlike kao u jeziku politike. Jedan od najboljih načina razumijevanja ovoga konteksta, možda je prikaz političke sudbine ključnih ljudi hrvatske partije. Andrija Hebrang i danas je najaktualniji hrvatski komunist jer njegova karakteristična politička sudbina upućuje na bit i uzroke »hrvatskog pitanja«. Nad Hebrangom je neprestance lebdio istočni grijeh Hrvata – nekakav iskonski nacionalizam koji tobože uvijek onemogućava jugoslavensku konsolidaciju.¹⁹ Čini se da je sposobnost ovoga komunističara da identificira najvažnije hrvatske probleme bila daleko iznad prosjeka običnih partijskih umova. Istodobno, Hebrang je nacionalno revolucionarstvo doveo do vrhunca i stekao gotovo legendarni status među hrvatskim partizanima. Ali ovaj je sklop realnosti za samu komunističku stvar postao nekoristan. Zadao je najviše muka Hebrangu kao političkom sekretaru CK KPH, jer je Tito zazirao od institucija i vođa s jakim nacionalnim uporištem. Partizanski je pokret u upravljačkom smislu iznjedrio centralistički i monokratski obrazac. Raščišćavanje je uslijedilo lagano i najprije na pitanju izvorne nadležnosti hrvatskih partizanskih institucija. Brojne pojedinosti daju nam povijesni kontekst tih nesporazuma. ZAVNOH-ova nacionalna strategija

¹⁶ Svoje četiri godine NDH je proživjela pod strašnim znamenjem logora Jasenovac u kojem je prema najnovijim demografskim istraživanjima umoreno između 45 i 52 tisuća Srba, 12 tisuća Hrvata i Muslimana, 13 tisuća Židova i 10 tisuća Roma. Usp. V. Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, Zagreb, 1992.

¹⁷ Prema navodima I. Supeka koji je na Kongresu govorio o iznenađujuće aktualnoj temi nuklearne opasnosti, na skupu je »naposljetku prevladalo univerzalno stanovište utemeljeno na umjetnosti i znanosti, tako da se nitko nije pozivao na Marxa, Engelsa, Lenjina i Staljina, a niti na kojeg drugog naprednog ili nazadnog ideologa«, I. Supek, *Krivovjernik na ljevici*, Zagreb, 1992, 110.

¹⁸ Sva pravna izlaganja mogu se naći u knjizi: H. Sirotković (uredio), *Spomenica Prvog kongresa pravnika antifašista Hrvatske*, Zagreb, 1974.

¹⁹ Hrvatski su komunisti vjerojatno bili pod istim pritiskom i 1937. godine. Tito je smijenio političkog sekretara KPH Josipa Kraša i prišio mu etiketu »jahanja na repu HISS-a« zbog toga jer je na izborima 1937. povukao komunističke kandidate i podržao listu udružene opozicije na čelu s Mačekom.

možda se nesvjesno ali najbolje očitovala u odluci od 20. rujna kojom su Istra, Rijeka, Zadar i ostali od Italije okupirani krajevi pripojeni Hrvatskoj, a svi ugovori i paktovi koje su razne velikosrpske vlade sklopile s Italijom, kao i svi ugovori sklopljeni između NDH i Italije, proglašeni ništavnim. Tito je u tom ZAVNOH-ovu potezu, doduše, vidio hvalevrijednu odluku, ali je Hrvate optužio, ništa manje, nego za »separatizam«. Tvrдио je da izokreću državne kompetencije jer odluku međunarodnog značaja morao najprije potpisati AVNOJ.²⁰

Druga stvar za koju se ZAVNOH zauzimao bijaše očuvanje jedinstvene uprave nad hrvatskim partizanskim enklavama. U tome, primjerice, nije uspijevao u Dalmaciji. Njezini su partijski čelnici bili više vezani s jugoslavenskim Politbirom nego s CK KPH. To je bilo zorno polovicom 1944. kada su se premjestili na otok Vis u sjedište Titova glavnog stana, ignorirajući Hebrangovu direktivu da se smjeste negdje u sjevernoj Dalmaciji, u kojoj je četništvo postalo opasna zapreka komunistima. Uz to, dalmatinski je partizanski tisak bio preplavljen regionalizmom, ljevičarskim frazama i jugoslovenstvom.²¹ Hebrang je vjerojatno najbolje osjetio da pojam »Dalmacija« na taj način dobiva političko značenje. Postao je nestrpljiv i bezobzirni prema Oblasnom komitetu i oštro odbio njihov prijedlog da se Dalmacija formira kao pokrajina. Za samog Tita i jugoslavenski Politbiro ovaj je Hebrangov sukob s dalmatinskim vodstvom imao »nacionalističke« konotacije. Hebrang se tako našao u zamci vlastitih argumenata. Kardelj je tvrdio da je »Andrišina paljba po Dalmaciji« bila potaknuta političkom ljubomorom jer Dalmacija ima pravičniji odnos prema Jugoslaviji i CK KPJ nego što ga ima Hebrang osobno.²²

Zacijelo je bilo više slučajeva koji su se mogli svesti pod autonomno upravljanje u ZAVNOH-u. Koplja su se lomila i oko osnivanja hrvatske novinske agencije (TAH) u rujnu 1944. Tito je poništio tu odluku, a glavni razlog njegovc ljujnje na Hrvate može se vidjeti iz komentara koji je glasio: »Punom parom klizite u separatizam.« Jednako je neprijateljski dočekao i ZAVNOH-ov prijedlog o vjerskoj izobrazbi u partizanskim školama.²³ Prema problemu hrvatsko-srpskog reciprociteta u ZAVNOH-u, jugoslavenski je Po-

²⁰ Tito je upozorio Hebranga da ZAVNOH nije imao izvorna ovlaštenja za donošenje spomenute odluke. U brzopjavu upućenom GŠ Hrvatske u listopadu 1943. on je podvukao: »Nepravilno je proglašenje ništavnosti svih ugovora samo od strane ZAVNOH-a i samo njegovim potpisom. Proklamaciju je morao potpisati i AVNOJ a Predsjedništvo ZAVNOH-a da se potpiše. Inače to neće imati važnosti pred stranim silama i znači separatizam protiv kojeg su svi saveznici«, *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941–1945*, II, Beograd, 1989, 388–389.

²¹ *Izvori za istoriju SKJ*, dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucije 1941–1945, knj. 19, Beograd, 1986, 129–151.

²² *Izvori za istoriju SKJ*, nav. dj. knj. 20, Beograd, 1987, 41.

²³ Na savjetovanju partizanskih prosvjetnih radnika u Glini u kolovozu 1944. predloženo je da se u nižim i srednjim školama uvede »vjeronauk kao fakultativan predmet«. To nije odobrilo Predsjedništvo ZAVNOH-a, ali je »vijest o uvođenju vjeronauka« u hrvatskim partizanskim školama objavljena u »Vjesniku«. Tito je pozvao na odgovornost Hebranga naredivši da se ova »gnjila koncesija« smjesta poništi, *Izvori za istoriju SKJ*, nav. dj., knj. 2, Beograd, 1981., 2, 113.

litbiro imao umnogome različit pristup od pristupa Hebranga. Problem Srba u Hrvatskoj 1943., baš kao i 1991., bio je opterećen razlikama u shvaćanju između etniciteta i nacionalnosti. Velikom broju ljudi u ZAVNOH-u vjerojatno je bila odbojna pomisao da se unutar ZAVNOH-a posebnim ustupcima garantira politički status Srbima. Hebrang zacijelo nije dijelio predodžbu primjerice, E. Kardelja ili I. Ribara, da bi Srbima u hrvatskim partizanskim strukturama trebala pripasti daleko veća uloga. Hebrang je permanentno naglašavao doprinos Srba partizanskom pokretu, ali je smatrao da njihov poseban identitet ne mora imati kvaziparlamentarne implikacije. Problem Srba bio je nerješiv kod kuće, mogao se srediti samo izvana. Incijativa za osnivanje Srpskoga kluba vijećnika nije potekla od Hebranga i CK KPH, nego od jugoslavenskog Politbiroa. Kada je u listopadu 1943. CK KPJ naredio da se unutar ZAVNOH-a osnuje poseban Srpski klub vijećnika, bilo je posve nemoguće da Hebrang postupi drukčije.²⁴

Na odluku Politbiroa umnogome je utjecao izvještaj Ivana Ribara u kojem je tvrdio kako Srbi u ZAVNOH-u nemaju priliku da potpunije razviju svoje političke aspiracije. ZAVNOH je odluku o osnivanju Srpskoga kluba formalno donio u Otočcu 1944., ali njezin glavni učinak na srpsku stranu nije nipošto bio blagotvoran. Srpsko je manjinsko nezadovoljstvo u ZAVNOH-u bilo napuhano ali prisutno. Članovima Srpskoga kluba nedostajao je osjećaj identifikacije sa ZAVNOH-om. Žalili su se Politbiroa da im nisu dodijeljenije značajne funkcije i da se zabranjuje promidžba Srpskog kluba vijećnika. U samom srcu problema našlo se i pitanje zapostavljana ćirilice. Kardelj se nije slagao s hrvatskom politikom tvrdeći da ona iznova pada u odnosu povjerenja prema Srbima. Govorio je da se u ZAVNOH-u o »Srbima mnogo govori« ali malo poduzima kako bi »osjećali da imaju neke garancije za budućnost«.²⁵ Međutim, držimo li se striktno jezičnog okvira ZAVNOH-ove Deklaracije o osnovnim pravima naroda i građana Demokratske Hrvatske, prema kojoj su »Hrvatski i Srpski narod u Hrvatskoj ravnopravni« a »nacionalnim se manjinama osiguravaju sva prava«, ZAVNOH je u srpskom pitanju doista naglasak stavio na Srbe kao narod.²⁶ Iako se srpska manjina uzima kao nacionalni identitet, povijesno je stanje bilo takvo da se pod tim nije razumijevala mogućnost odcjepljenja i neovisnosti. Takav je prijedlog srpske autonomije u Hrvatskoj, izradio Moša Pijade u ožujku 1944. Prema Dilasovim riječima, njegovi su zemljovidni slični »iskrivljenim crijevima«, a da bi obuhvatio Srbe u Slavoniji, »morao je osvojiti

²⁴ Incijativa za osnivanje Srpskoga kluba vijećnika ZAVNOH-a povezuje se s predsjednikom AVNOJ-a Ivanom Ribarom, koji je boravio u Hrvatskoj u rujnu 1943. On je uputio Titu izvješće puno pritužaba na ZAVNOH, zaključivši kako Hrvati suviše »ljubomorno ističu« ZAVNOH i sasvim malo govore o AVNOJ-u. Podvukao je da među Srbima vlada »hladnoća i nezainteresiranost za borbu« dok su Hrvati u pokret unosili »silan zamah«. Ribar je držao da Srbi u Hrvatskoj »nemaju političkih vođa«, stoga je neophodno što prije osnovati srpsko tijelo slično Izvršnom odboru HSS-a u ZAVNOH-u. *Izvori za istoriju SKJ*, nav. dj. knj. 13, Beograd, 1990., 127–131.

²⁵ Štoviše, Kardelj je inzistirao na tome da su »Srbi u Hrvatskoj u istoriji uvijek imali svoje nacionalne političke organizacije«, *Izvori za istoriju SKJ*, nav. dj. knj. 20, Beograd, 1990., 40–47.

²⁶ ZAVNOH, Zbornik dokumenata 1944. II., Zagreb, 1970., 666–667.

brojne hrvatske oblasti«. Međutim, jugoslavenski je Politbiro njegov prijedlog izričito odbio.²⁷

Međutim, u partizanskom je pokretu s vremenom bilo manje probitačno biti srpski nacionalist. Važna prekretnica, signal da će CK KPH primorati srpske sudionike na svoja pravila igre, bilo je vojno suđenje šesnaestorici zapovjednika kordunskog partizanskog područja u proljeće 1944. Ovi su zapovjednici otvoreno očitovali svoj velikosrpski nacionalizam i surađivali s Nijemcima. Na suđenju se najviše govorilo o njihovu četništvu zbog kojeg su paktirali s okupatorom, i to pod geslom »borbe protiv komunizma«. Partizanski je sud bio neumoljiv i petorici optuženih izrekao smrtne kazne. Stare pritužbe srpskog pučanstva ponovno su izbile na vidjelo, pa se okolo kukalo o novoj »hajci« na Srbe i srpstvo u Hrvatskoj.²⁸

Uz takvu klimu sve je više rasla osjetljivost prema hrvatskim partizanskim stremljenjima. Hebrang je uvijek bio spreman da postupa u skladu sa svojim uvjerenjima, a to je bio izvor brige za partiju. Godine 1944. Kardelj i Đilas držali su njegov način balansiranja između Hrvatske i Jugoslavije ne samo nemogućim nego i opasnim za partiju. Oni su zaključili da ZAVNOH-ovoj Hrvatskoj uvelike nedostaje jugoslavenske svijesti. Priroda Hebrangove smjene u listopadu 1944. možda je najjasnije došla do izražaja u Kardeljevu izvješću Titu u kojem se svojski trsio da dokaže kako se u Hebranga osjeća određen strah od »nekog jugoslavenskog centralizma« koji bi »okrnjio Hrvatskoj neka njezina nacionalna prava«. ²⁹Sada više nije bilo sumnje da će Tito Hebrangu oduzeti sekretarsku funkciju. To je učinio u listopadu 1944., ali bez kritičke oštine i posljedica koje bi za njegov partijski status bile katastrofalne. O sporenjima s Hebrangom, Politbiro nije ništa objavio pa su mnogi njegovu novu saveznu funkciju u Beogradu tumačili kao napredovanje. Tito je, međutim, predmjevao da će pod budnim okom Politbira za partiju biti manje neugodan. Zapravo, i nije neko čudo da je poratni obračun Politbira s Hebrangom 1948., koji je u osnovi bio gospodarskoga karaktera, popraćen obilnom upotrebom protuhrvatske retorike. Hebrang je optužen čak i za »ustaštvo«, a Tita nije zanimalo da je većina očuvanih svjedočanstava bila u suprotnosti s takvim optužbama.

Položaj Hrvatske u jugoslavenskoj federaciji 1945. samo je na papiru bio ravnopravan. Hrvatski komunisti nisu bili zadovoljni već kod uređenja republičkih granica. Iako je prevagnuo stav da su republičke granice administrativne,

²⁷ J. Pleterski, Srbi u političkoj strukturi NOB u Hrvatskoj, *Naše teme*, 4, 1988, 800.

²⁸ Jugoslavenski je Politbiro opravdao strogost kažnjavanja ali je Kardelj prigovorio Hebrangu da nije najbolje pogodan politički ton suđenja. Naime, nije se inzistiralo na dokazima o »izdajničkoj povezanosti s okupatorom« nego na dokazima da su okrivljeni ustali protiv KP, stvorili četnički teritorij i propagirali srpstvo. *Izvori za istoriju SKJ*, knj. 19, Beograd, 1990., 89 i 163.

²⁹ Kardelj je ocrnio Hebranga tvrdeći da u »Hrvatskoj stvari neće ići dobro« dok god se on tamo nalazi jer »čitav njegov mentalitet i njegov karakter je takav da predstavlja jednu stalnu tendenciju k slabljenju povezivanja s Jugoslavijom«. *Izvori za istoriju SKJ*, nav. dj. knj. 19, Beograd, 1987., 40–49. O Kardeljevom pismu-optužbi nije se tada raspravljalo u Centralnom komitetu KPJ, a pismo je kao službeni dokument objavljeno tek poslije Kardeljeve smrti. Stoga su neki pisci mišljenja da je pismo apokrifno, Usp. Z. Ivanović Vonta, Odgovor u dvanaest slika, »Danas« od 7. veljače 1989.

valja registrirati hrvatsku argumentaciju prilikom utvrđenja njezine istočne granice. Hrvatski komunisti, uključivši i Hebranga to pitanje nisu željeli dignuti na razinu teritorijalnog spora, ali su branili cjelovitost hrvatskih etničkih i povijesnih prostora. Hebrangovi politički protivnici, nadasve M. Đilas, tvrdili su da je on zastupao tezu da »Hrvatska dopire do Zemuna«, ali u njoj nije uspio.³⁰ Nije na odmet kazati da je rasprava o pripadnosti Srijema započeta među komunistima već 1942. U to je vrijeme jugoslavenski Politbiro odlučio da Srijem vojno i partijski poveže sa Slavonijom. Tako je u Incijativni odbor ZAVNOH-a kao predstavnik Srijema izabran Nikola Grulović. Međutim, kada je uspostavljen Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu početkom 1943. Politbiro je podijelio Srijem istočno od linije Vukovar – Vinkovci – Županja i nekadašnje dijelove Banovine Hrvatske (Šid, Ilok, Vukovar, Vinkovci, Županja) stavio pod nadležnost vojvodanskog partijskog i vojnog vodstva na čelu s Jovanom Veselinov – Žarkom. U travnju 1945. osnovana je posebna Komisija za razgraničenje Hrvatske s ostalim federalnim jedinicama. Hrvatska je težila rješenju kojem bi joj istočna granica ostala u obliku Banovine Hrvatske, ali u tome nije uspjela. Zagreb se opirao samovoljnom odcjepljenju pojedinih hrvatskih kotareva (Šid, Ilok) kako bi se Vojvodina u upravno-političkom smislu ustrojila kao cijelina. U lipnju 1945. ministar Pavle Gregorić zahtijeva da se privremeno prekinu izbori za narodnooslobodilačke odbore u Vojvodini. Gregorić nije prihvatao argumente da se polovica vinkovačkoga kotara i dio vukovarskoga kotara pripoji Vojvodini, jer su ti krajevi tobože oslobođeni od vojvodanskih i srijemskih partizana. Tvrdio je da bi potonjim načinom razgraničenja Hrvatskoj trebao pripasti bihački okrug i kotarevi Livno i Duvno koji su za vrijeme oslobodilačke borbe bili povezani sa ZAVNOH-om. Nadasve je inzistirao na tome da kotarevi Ilok i Šid nikad nisu pripadali Vojvodini osim kratkotrajne odcjepljenosti u monarhističkom režimu (Drinska banovina), što su Hrvati tumačili kao »neprijateljski akt protiv samostalnosti Hrvatske«. Hrvatsko vodstvo ima jasne dokaze, kazao je Gregorić, da su »u mnogim slučajevima odnosi prema Hrvatima u Vojvodini nepravilni«. Naročito je diskriminirajuća bila odredba o »isključenju s biračkih spiskova članova uže porodice lica koja su se ogriješila o interese narodnooslobodilačkog pokreta, čime se pogada vjerovatno veliki broj Hrvata i Hrvatice, koji nisu bili upleteni ni u kakav protunarodni čin.«³¹ Vratimo se ponovo ZAVNOH-u i nacionalnom tipu politike koju su komunisti prakticirali u Narodnom frontu. Valja odmah naglasiti da je ta politika izravna posljedica potrebe da se u front dovuku pristaše HSS-a, a uz njihovu pomoć i hrvatski seljaci. Međutim, slobodan istup radićevskih političkih boja u ZAVNOH-u izbacio je na površinu pravi karakter ove koalicije. Daleko bi nas odveo prikaz taktičkih poteza kojima su komunisti odmotavali klupko političkog partnerstva s pristašama HSS-a, ali taj se kompromis može objasniti samo u širim okvirima. Ciljevi Narodnog fronta bili su opravdani, ali metode ne. I ovdje se zorno pokazalo koliko je lijeva demokracija bila kržljava, podrazumijevala je oslobodilačko djelo, ne političku slobodu drugoga. Najlošija stvar u Narodnom frontu bila je komunistička navika

³⁰ Usp. M. Đorgović, *Đilas*, Beograd, 1989, 115.

³¹ Integralni tekst dokumenta vidjeti u: M. Štambuk-Škalić, *Hrvatska istočna granica u dokumentima 1945–1947*, *Fontes*, Izvori za hrvatsku povijest, 1. 1995, 222–226.

eliminiranja političkih takmaca i naglašavanje vlastite misionarske uloge. To pitanje ne bi se tako intenzivno nametnulo da u igri nije bila i borba za vlast. Kardeljevo je gledište o tom pitanju bilo složenije. U njegovu proračunu, faktor svladavanja HSS-a bio je presudan za uspjeh KPJ u čitavoj Jugoslaviji. To je dobro izrazio u siječnju 1943., kada je HSS i Mačeka nazvao »drugim glavnim rezervoarom snaga reakcije u Jugoslaviji«. Njegova je politika proistjecala iz uvjerenja da će »velikosrpski hegemonisti biti siomljeni« samo ukoliko hrvatskim komunistima pođe za rukom »izolirati Mačeka«. ³² Stoga je jugoslavenski Politbiro opetovano upozoravao hrvatske komuniste da suzbijaju sektaštvo u vlastitim redovima. Osnivanje Izvršnog odbora HSS-a u jesen 1943. poslužilo je komunistima za unošenje dodatne nacionalne energije u ZAVNOH. ³³ Ali partija se prema radićevcima u ZAVNOH-u odnosila krajnje neodgovorno. Kratkotrajno političko partnerstvo između Hebranga i stranačkog prvaka HSS-a Božidara Magovca u jesen 1943. kao i politički dodiri s Augustinom Košutićem u proljeće 1944. bili su primjerci koji najbolje ocrtavaju *circulus vitiosus* u koji je padalo političko partnerstvo s komunistima. Magovac se u ZAVNOH-u pozivao na dokument kojeg su zajednički obznanili Glavni štab i Incijativni odbor ZAVNOH-a u svibnju 1943. Naslovljen kao »Izjava o ciljevima i načelima NOB-e«, on se smatra matricom umjerenog komunističkog pristupa koji je NOP definirao kao »općenarodni pokret u kojem sudjeluju svi rodoljubi Hrvatske bez obzira na stranačku i vjersku pripadnost« i koji se zalaže za načela »samoodređenja naroda, demokratske slobode i nepovredivost privatnog vlasništva«. ³⁴ Komunisti su u početku uglavnom dobro postupali s Magovcem. Obnovio je tiskanje stranačkoga glasila »Slobodni dom« i dospio do visokih dužnosti kao potpredsjednik Nacionalnoga komiteta oslobođenja Jugoslavije i član Predsjedništva AVNOJ-a.

Po prirodi svog uvjerenja Hebrang je u komunistima vidio prvu i vodeću političku snagu Hrvatske. Stoga se njegova taktika često zaplitala u proturječnosti hajke na Mačeka i potpore maloj skupini HSS koja se pridružila ZAVNOH-u. Čini se da je Magovac toga bio svjestan od samoga trena dolaska u partizane. Dugo je oklijevao javno ocrniti Mačeka. Potkraj ožujka 1944. on je naposljetku popustio pa je Hebrang mogao zadovoljno konstatirati kako je »nakon dugog natezanja i petljanije slomio Magovca« koji je zajedno s Izvršnim odborom HSS-a »napao Mačeka i njegovu kliku« a to je »velika pobjeda jedinstva naše partije«. ³⁵ Ni nakon toga suradnja Magovca i Hebranga nije bila laka. Magovac je najbolje shvatio slabe strane svoga propartizanskog čina kada je počeo isticati stranačku samostojnost HSS-a. Kap koja je prelila

³² *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*, Ljubljana, 1987, 189–198.

³³ Izvršni odbor HSS-a koji je osnovan u ZAVNOH-u sastao se prvi put 12. listopada i obznanio sljedeću izjavu: »Stojeći nepokolebljivo na programu Hrvatske seljačke stranke, kako su ga zasnovali neumrlji Antun i Stjepan Radić, a decenijama kao stalno uvjerenje čuvala većina hrvatskog naroda, odlučili smo svim svojim snagama pojačati narodno-oslobodilačku borbu, što se pod rukovodstvom Komunističke partije od godine 1941. do danas razvila za ideale slobode, demokracije naroda hrvatskog, srpskog i slovenskog«, *ZAVNOH, Zbornik dokumenata 1943.*, Zagreb, 1968., 436.

³⁴ *ZAVNOH, Zbornik dokumenata 1943.*, Zagreb, 1964., 132–133.

³⁵ Hrvatski državni arhiv, *Dosje Hebrang*, 58403/191.

komunističku čašu jest Magovčev zahtjev za slobodnim osnivanjem podružnica HSS-a na partizanskom prostoru i podjelom vlasti u »narodnim odborima« prema biračkim glasovima.³⁶ CK KPH je izričito odbio te zahtjeve. U odluci da makne Magovca, Hebrang je imao potporu ostalih članova Izvršnog odbora HSS koji su uglavnom popuštali komunističkim zahtjevima. Oni su podržali i mogućnost Magovčeva uhićenja zbog djelovanja na »neprijateljskoj osnovi«. Do toga nije došlo, ali je Magovac u kolovozu 1944. bio prisiljen na ostavku u NKOJ-u.³⁷ Tito je pristao na Sporazum s Ivanom Šubašićem na Visu u lipnju 1944., kada je već imao mnogo od onog što je htio. Sporazum je počivao na taktici da se konačno rješenje jugoslavenskog pitanja nađe nakon rata putem demokratskih izbora. Na taj način partizani su dobili na vremenu. Šubašićeva misija kod komunista ima za HSS osobito tužno značenje kao posljednji pokušaj da nađu rješenje za građansku Jugoslaviju. U međuvremenu, hrvatski su komunisti nastojali privoljeti na suradnju ljude iz samog vrha HSS-a u Zagrebu. Hebrang je u rujnu primio pregovarače Augustina Košutića, koji su sondirali teren za sporazum. Oni su u Topusko donijeli preliminarni dokument naslovljen kao »Temeljna načela i konstatacije«. Košutić je polazio od tri osnovna elementa: slobodni izbori za ustavotvorni Sabor u Zagrebu, stupanje u državnu zajednicu na osnovi konfederalnog sporazuma, samostalna hrvatska vojska i hrvatska diplomatska predstavništva.³⁸ Nakon tih zahtjeva slika se počinje naglo mijenjati. Jugoslavenski Politbiro nije kanio prihvatiti ni jedan od Košutićevih prijedloga. Kardelj je pragmatično poručio hrvatskim komunistima da Košutiću »ne pridaju nikakve naročite uloge, jer je prilično zakasnio«, ali da njegovu skupinu iskoriste za »razbijanje iluzija o jedinstvenom rukovodstvu HSS-a« koja stranačke pristaše drži u pasivnosti.³⁹ Izvršni odbor JNOF također se izjasnio protiv Košutićevih načela izjavljujući da je narod za federaciju. Zatim se 7. rujna na partizanskom području pojavio sam Košutić. Njegovo stanje u Zagrebu postalo je teško jer je diskreditiran u puču Vokić-Lorković. Cilj pučista bio je micanje Pavelića i vanjsko usmjerenje na zapadne sile, ali plan nije uspio. Košutić je u nekoliko navrata razgovarao s Hebrangom, obojica su ozbiljno shvaćali svoja načela i vjerovanje pa su bili tudi jedan drugome. Hebrang je bio samouvjeren, time je poraslo omalovažavanje Košutića, za kojeg je kazao da »ima morskih ideja, jako je mali i pristaje na sve«.⁴⁰

³⁶ Vjerojatno je Bakarić najrealnije procijenio Magovca kada je kazao: »Magovac je pravi HSS-ovac. On se dođuše također naziva likvidatorom HSS-a, ali sve je u njemu HSS (...) Mnoge je stvari pravilnije postavio nego naši, a pogotovo mnogo pravilnije od Frola. Linija mu je bila očuvati politički ugled HSS-a i otvoriti joj vrata budućnosti kroz NOP«, V. Bakarić, Iz neobjavljenih rukopisa, »Vjesnik« od 14. prosinca 1984.

³⁷ Gaži je predočio Kardelju određene dokumente na temelju kojih je Magovac mogao biti optužen za neprijateljsku djelatnost, ali je Politbiro odbacio mogućnost da se Magovčevu slučaju dade sudski epilog. Nakon ostavke u NKOJ-u Magovac je bio interniran na Visu, *Izvori za istoriju SKJ*, nav. dj., knj. 19, Beograd, 1986., 163. i 446.

³⁸ Integralni tekst dokumenta vidjeti u F. Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb, 1983, 376-377.

³⁹ *Dokumenti za istoriju SKJ*, nav. dj., knj. 19, Beograd., 1987, 88.

⁴⁰ Košutić je namjeravao da kao pričuvni časnik stupi u partizanske postrojbe. Hebrang je držao da bi takav potez postigao izuzetan promidžbeni učinak. *Dokumenti za istoriju SKJ*, nav. dj., knj. 19, Beograd, 1987., 401.

Samo tri tjedna nakon dolaska na partizansko područje Košutić je prema uputama organizacijskog sekretara CK KPJ A. Rankovića uhićen.⁴¹

Ishod Magovčeve i Košutićeve misije u partizanima bio je suprotan nakan. Iako su komunisti 1941. obznanili da otvaraju vrata svim demokratskim i domoljubnim snagama, nisu dopuštali da im itko kroji politiku u Narodnom frontu. Odbacili su mogućnost konfederalnog rješenja i, prema čudnom poimanju demokracije tvrdili da će na poslijeratnim izborima dobiti vlast KP jer je za pobjedonosan ishod rata najzaslužnija.

U ovom smo radu doticali samo općenita pitanja oblikovanja hrvatskog partizanskoga pokreta 1941.-1945. Logika razvoja ne zastaje, međutim, na godini 1945. Naličje partizanskog pokreta i antifašizma, istodobno je tužno poglavlje deformacije političke kulture u Hrvatskoj. Ne samo da je stvorena neka vrsta političke psihoze u kojoj je nezavisna hrvatska država dobila apsolutni status fašističke tvorevine, već su komunistički vlastodršci antifašizam upotrijebili na najneodgovorniji način kao ratnu sjekiru protiv unutrašnjih političkih protivnika. U prvim danima svibnja 1945. godine oko 200 000 hrvatskih domobrana osjetilo je strahotu poniženja kada su predani jugoslavenskoj armiji kod Bleiburga. Mogu li se u jednoj razumnoj povijesnoj svijesti premostiti ta dva pristupa partizanskom pokretu, ili je o njima beznadna nepresušna rasprava?

S U M M A R Y

CONTRADICTIONS OF CROATIAN PARTISAN MOVEMENT

The complexity of the partisan movement between 1941 and 1945 cannot be understood if one does not equalize it with the communist ideology. Also, one should be reminded of the fact that the winning world powers did not recognize the independent Croatian state in 1945. Croats had to confirm their integrity within the supranational Yugoslavia. As the Independent State of Croatia stood next to German and Italy in foreign policy, that problem was indirectly associated with the defeat of fascism. On the contrary, the partisan movement gained the antifascist status. Croatian antifascism was not only verbal, it had also its historical causes. During the war the communists negotiated with the left wing of Croatian Peasant Party, trying to eliminate their political rivals. Parallely, in Territorial Antifascist Council of National Liberation of Croatia conflicts began to occur in connection with the strengthening of the national aspirations. Thus, at the end of 1944, A. Hebrang, secretary of the Central Committee of the Communist Party of Croatia, was removed.

⁴¹ Ranković je s Visa naredio da se »Košutić, stavi pod prismotru i izolira od R. Churchilla«, koji je predvodio britansku vojnu misiju u Topuskom. *Dokumenti za istoriju SKJ*, nav. dj., knj. 20, Beograd, 1987., 25.